

KÖNYVISMERTETÉSEK – RECENSIONES

E. V. ČERNENKO: DIE SCHUTZWAFFEN DER SKYTHEN. Prähistorische Bronzefunde Abt. III. Bd. 2. 158 oldal, 46 tábla. Franz Steiner Verlag. Stuttgart 2006.

E. V. Černenko neve ismerős minden, a Kárpát-medencei korai vaskorszak régészetével foglalkozó kutató számára. Egyike azon régészeknek, akik egész szakmai munkásságukat a szkíták, az egyik legizgalmasabb sztyeppei nomád nép kultúrájának, történetének feltárására, megismerésére és megismertetésére fordították. Ez utóbbit, a megismertetést szolgálja ez a publikáció, a *Szkíták védőfegyverzete* a Prähistorische Bronzefunde III. 2. kötete is. A téma nem friss. Számos cikke, tanulmánya szólt már róla, sőt, 1968-ban megjelent kandidátusi disszertációja témája is ez volt (*Szkifszkij doszpeh* címmel). De akkor nem volt lehetősége az összefoglaló munka katalógus részének megjelentetésére. Ezt az elmaradást hivatott bepótolni a jelen kötet. Ám természetesen nem a közel 40 évvel ezelőtti állapotoknak megfelelően, hanem kiegészítve az 1995-ig – a kézirat lezárásáig – napvilágra került és a szerző által fellelhető publikált leletanyaggal. A kiértékelésben felhasználta a moszkvai, szentpétervári, rosztovi, krasznodari, tbiliszi, jereváni és ukrainai múzeumok még nyilvánosságra nem hozott anyagát is.

A kötet az egyes védőfelszerelések neve szerint tagolódik fejezetekre, azon belül típusok szerint alfejezetekre. Minden fejezet elején rövid kutatástörténetet is olvashatunk a korábbi összefoglaló munkákról. A szerző nem ritkán kritika alá veszi ezeket, hol csak helyesbítve azok téves megállapításait, hol pedig továbbfejleszti a korábbi értelmezéseket, alátámasztva interpretációját a frissebb ásatási vagy publikációs eredményekkel. Szokásához és kutatói felfogásához híven minden lehetséges esetben a képzőművészeti alkotásokat, sőt néha az írott forrásokat is segítségül hívja a régészeti leletanyag elemzéséhez. Több tárgytípusnál is vissza-visszatér a Solocha-kurgán harci jelenetet ábrázoló aranyfésűjéhez, vagy a harcosokat ábrázoló kősztlékhez, melyeket Kiev, Cherson,

Stavropol múzeumaiban őriznek. Nagy erénye ezeknek az elemzéseknek, hogy részletező alaposággal kitér a funkció értelmezésére is.

A katalógus folyamatos sorszámozással készült, a tárgyak azon sorrendjében, ahogyan a fejezetek követik egymást. A katalógus megfelelő része bele van építve ezekbe a fejezetekbe, a leírórész után, tehát nem képez külön egységet a kötetben belül. A katalógustétel a lelőhely megnevezésével kezdődik, az ország, azon belül az autonóm terület, majd a rajon megnevezésével. Tekintve azonban, hogy a területek, települések, lelőhelynevek orosz és ukrán írásmódja megváltozott, sőt a területi beosztások is (az országnév-változásról nem is beszélve), sok fejedelmi kurgán vagy közismert lelőhelynév modern településnévvel kellett volna, hogy megjelenjen. Ezért ilyen esetekben a katalógusban a lelőhely eredeti neve, mögötte szögletes zárójelben a mai hivatalos neve szerepel. A leírás a tárgy lelőköri körülményeit, sírbeli előfordulási helyét, leírását, méretét, anyagát, valamint a sírban talált egyéb védőfegyver megnevezését tartalmazza. Nem tér ki azonban a sírban talált egyéb tárgyakra, nem ismerjük meg az adott sír teljes tárgye gyűjtését. Ilyen szemlélettel egyszer találkozni a kötetben, amikor az összefoglaló fejezetben egy táblázat formájában látjuk együtt azokat a lőtemetkezéssel is bíró sírokat, amelyek védőfegyverzetet is tartalmaztak. A katalógustétel végén szerepel a datálás, az őrzési hely megnevezése és végül a publikáció.

Minden védőfegyver lelőhelyeiről egy térkép-melléklet készült (Taf. 43–45), azonos léptékben, külön jelölve rajtuk a típust és a darabszámot. Egy összesítő térkép (Taf. 40–41) tartalmazza az összes, a kötetben szereplő lelőhelyet; külön kinagyított részleten a Krím félsziget és a Fekete-tenger északi partvidékének lelőhelyeivel (Taf. 42). Valamennyi térkép meglehetősen nagy hiányossága, hogy egyiken sincsenek megnevezve – legalább a fő – folyók, amelyek egyébként nemcsak lényeges tájékozódási kapaszkodók lennének a térképek tanulmányozásakor, hanem egyben hangsúlyos elemei a nagy eurázsiai sztyeppevidék tagolásának is.

Az első, a legterjedelmesebb fejezet tárgyalja a *páncélok*at, melyek már a korabeli sírrablók kedvenc céltáblái is voltak. A megmaradtak legnagyobb része szakszerűtlen ásatásból ismert, sok közülük már meg is semmisült azóta, s csak a sematikus rajzok, vázlatok adnak információt előfordulási helyükről.

Amíg a szerző e fegyverzetformával foglalkozó cikkében 1965-ben 184 példányról írt, addig napjainkban az egykori Szovjetunió európai részének déli felén 350 lelőhelyről ismert teljes vagy töredék páncél.

A sírrablás miatt sírbeli előfordulási helyük többször nem ismert. A kevés kivétel alapján a) a halottat páncélba öltöztetve temették el, b) a páncélt a halott mellé helyezték el, c) a páncélt a sírpadkára helyezték vagy a sírkamra falára akasztották, d) a szarkofág és a kamrafal között egy köre helyezték, vagy e) kiterítették a halott alatt. Településről 17 esetben került elő páncél. Az 1. sz. táblázat összefoglalva mutatja be a páncélleleteket elterjedési terület és korszak szerinti megoszlásban. Megállapítható, hogy többségük a Kr. e. 4. századból származik. Kérdés, hogyan viszonyul a páncélt tartalmazó sírok száma az összes korabeli sír számához. Ilyen összehasonlítást V. A. Ilinszkaja készített a Szula-vidékre nézve: 110 halomsír 95 harcos temetkezése közül 22 tartalmazott páncélt. P. D. Liberov a középső Don-vidéket vizsgálta meg: 110 temetkezés közül 21-ben volt páncél. Vagyis minden negyedik-ötödik harcosra jutott egy.

Tisztán *bőrből készült páncélt* eddig nem ismerünk, hiszen bármily erős, strapabíró anyag volt használat közben, a sírban nem maradt meg. A szabásról, a konstrukcióról csak találgatni lehet. Számos adat van azonban arra, hogy viseltek *fémborítással megerősített bőrpáncélt*. Valószínűleg úgy néztek ki, mint egy ing, aminek az elejét oldalt a hátára hajtották s ott zsinórral megkötötték. Ilyet visel a Solocha-fésű lovasa. Az összekötő szíjnak sokszor rátétdíszje volt, 2-6 db, többnyire bronzból, néha vasból. V. G. Petrenko azt feltételezi, hogy az ilyen páncél elő- és hátrészének összeerősítése csatokkal is történhetett, melyeket állatstílusban díszítettek.

Szkítiában alig terjedt el a páncélnak az a típusa, amikor a bőrpáncélt nagyméretű *fémlemez erősítette*. 1901-ben Il'incy 493. sz. kurgánjában találtak egy 21×13,5 cm méretű, félhold alakú bronzlemezt. A korábbi „nyakdísz” interpretációval ellentétben Csernenko bőrpáncél mellerősítésének tartja. Értelmezése alátámasztására a szerző itt részletesen foglalkozik Neapolis Scytica kómauzóleumának páncélmaradványával, mely bár kronológiailag túlmutat e munka keretein, mégis teljes képet ad erről a páncéltípusról. A mellén 2 lemezzel erősített, elől nyíló páncéling rekonstrukciós rajzát a 3. kép mutatja.

Korábban ezt is mellékszernek vélték, különösen a nyakrészt borító díszesebb lemezeket.

A monográfia kétségtelenül lehangsúlyosabb, leg-hosszabban tárgyalt része a *pikkelypáncélok*. Érthető, hiszen ezekből maradt az utókorra a legtöbb, összesen 352. Csak három esetben maradt meg a pikkelyeket hordozó alátétanyag, ami marha hátrészének bőréből készült. Itt a szerző utal Sramko speciálisan a megmaradt bőrökre vonatkozó kutatásaira. Maximális mozgékonytársa a Makeevka 396. sz. kurgán páncélját készítő mesterek érték el: a bőr hordozóra pikkely alakú bőrlemezeket varrtak.

A 2. sz. táblázat a 352 pikkelypáncél terület, korszak és anyag szerinti megoszlását mutatja. Figyelemre méltó, hogy 6 esetben a vas vagy bronzpikkely aranyozva volt, és hogy négy csontpikkelyekkel borított páncél is ismert.

A pikkelyek alakja a vasból készültek esetében nem pontosan ismert az erős korrózió miatt. A bronzpikkelyek anyagára vonatkozóan fontos adattal szolgál B. N. Grakov kutatási eredménye. Anyagvizsgálata megmutatta, hogy a magas cinktartalom miatt kapták a bronzok a sárgás aranyfényt, ami miatt a régész néha aranyozottnak vélte.

A szerző kitér a pikkelyeknek még az alakításukra, szabásukra is. E témában szolgál érdekességgel a szerző. Különleges lelet az 1964-ben a Pantikapaion 14. sz. ház padlóján talált munkagödör, benne bronz páncélpikkelyeket és egy ólomlemezt találtak (12×11×3 cm), felületén pikkelylenyomatokkal. A lemezt akkor páncélalátétnek határozták meg (Kr. e. 6. sz.). B. A. Sramko és Černenko közelebből és behatóbban megvizsgálták a leletgyűttest, melyben találtak egy a pikkelyek méretével megegyező szélességű bronzcsikot, egy „félkész” terméket. Az ólomlemez szerintük mint alátét méretmankó szolgált a pikkelyek készítésénél; könnyebb volt pontosan méretre vágni. Az együttes korát – a nyílhegyek alapján – fiatalabbnak, Kr. e. 5. századnak határozták meg.

A legtöbb páncélpikkelyt – 3500 darabot – egy (kirabolt) kerszi kurgánban találták. Černenko megállapítása szerint a pikkelyek alakja és mérete nem függ az anyagtól. E tekintetben három fő típust különít el: 1) a hosszúkás négyszög alakúakat, fölül derékszögű sarkokkal, alul lekerékített véggel, 2) a hosszúkás négyszög alakúakat, fölül derékszögű sarkokkal, alul hegyes véggel, 3) hosszúkás, négyszögletes alakú pikkelyeket. A legtöbb páncél többféle méretű pikkelyből készült, hogy a könyök, a váll és a derék mozgékonytársa elérje. A fölerősítést szolgáló lukak szinte kivétel nélkül a pikkelyek felső széle mentén sorakoznak. A sorokat vízszintesen alulról fölfelé varrták egymásra; az egyes sorokat pedig váltakozva balról jobbra, ill. jobbról balra.

Sok páncél bronz- és vaspikkelyek együttes felhasználásával készült, úgy, hogy a páncél egy része bronz, a másik része vas. Olyan is akad, hogy a vaspikkelyek közé – díszítő céllal, és mindig a páncél mellrészére – bronzpikkelyeket helyeztek el. Nyolc esetben ugyanezt a célt a vaspikkelyek aranyborításával érték el.

A pikkelypáncélok egyik csoportját az a kilenc darab képezi, amelyek esetében csak a mellrész volt páncélozott, s a hátrész nem. A Kr. e. 6. sz. végétől kezdődően, de különösen a Kr. e. 4. században széles körben elterjedtnek jellemzi a szerző a hosszú ujjal készült pikkelypáncélok (bár csak tíz példányt sorol föl). A harmadik csoportot az az öt példány jelenti, ahol csak a páncél (akár rövid, akár hosszú ujjú) vállrészét erősítették a pikkelyek. Ilyen páncélt visel a Solocha-fésű gyalogos harcosa.

Külön páncéltípus a *mellvért* (a páncél egész mellrész egy nagy lemez), amelybe mindössze két példány sorolható bizonyítottan.

A típusok fönti részletezését követő alfejezetben a páncélok funkciójáról olvashatunk összefoglalást. Ennek érdekfeszítő része, amikor egy érdekes, 1996-ban német kutatókkal közösen végzett kísérletről számol be. A pikkelypáncél hatékonyságának vizsgálatára készítettek egy 30×30 cm méretű vastag bőrre varrt pikkelypáncél-darabot. Erre 10 m távolságból különböző íjából lőttek ki nyilakat, melyeket régészeti leletekből ismert öntőformán készítettek. A célba találó bronz nyílhegyek vagy csak egyszerűen visszaverődtek, vagy meggömbültek, esetleg széthasadtak. A pikkelyeket vagy deformálták, vagy alászorultak, de soha nem érték el komolyan a (képzelt) harcos testét. Egyetlen esetben sem törte át a nyílhegy a páncélt; legtöbbször a 0,7 cm átmérőjű favessző a hegy alatt eltört. Összességében arra a következtetésre jutottak, hogy nyílhegy ilyen páncéllal felszerelt katonán csak legfeljebb vérömlenyt okozhatott. Tudomást szerezhetünk egy másik próbáról is: Kievben működik egy antik fegyvereket, kosztümöket gyártó műhely, azon belül külön csapat, mely csak a szkítákra specializálódott. Részt vettek szkíta fegyver- és páncélrekonstrukciókkal különböző játékokon, ahol bebizonyosodott: a szkíta pikkelypáncél rendkívül kényelmes; több napon át megszakítás nélkül viselték, a le- és felvételhez nem volt szükség más személy segítségére.

A fejezet végén a mintegy 350 tételnyi katalógus következik, melyben a szkíta leletek fő elterjedési területei szerint csoportosítva követik egymást.

Fentiekhez hasonló részletezéssel, funkciók szerinti típusba sorolással, kronológiai meghatározással, s egyes esetekben leletek újraértelmezésével dolgozza föl a szerző a harci öveket, a sisakokat, a lábvérteteket, végül a pajzsokat.

A védőfegyverek eredete c. fejezetben először föl sorolja a korábbi összefoglaló műveket. Majd ugyanabban a sorrendben tárgyalja a fegyverzet elemeinek – azon belül a típusoknak – az eredetét, mint ahogyan a leletanyag ismertetésénél. Nemcsak időben (pl. Kr. e. 12–11. század), hanem térben is (Egyiptom) messziről közelít a Fekete-tenger Északi partvidékének Kr. e. 6–4. századi leletanyagához; előzményeket, párhuzamokat elemezve, s a szkítáknak a továbbfejlesztésben, a továbbterjesztésben játszott szerepét latolgatva.

Az *Összefoglalás* címet viselő utolsó fejezetben Černenko azt a véleményét fejt ki, hogy a közel-keleti civilizációktól a szkíták által átvett páncélzat a Kr. e. 6. században széles körben elterjedt, különösen a lovas harcosok védelmében. Majd a kaukázusi és az antik világ népeivel való kapcsolatban továbbfejlődött. E fejlődés pedig szoros összefüggésben állt a támadófegyverek, valamint a fémművesség fejlődésével. A szerző meggyőződése, hogy a felszerelés java része szkíta mesterek készítménye. Szkítia nomád és letelepedett népeinek is a háború „a munka egy formája” volt; a fém értékét a hadászati célú felhasználhatósága adta meg. A fémmegmunkálás ezáltal hamar kinötte a háziipar kereteit. Az erdős sztyepei Szkítiában a Kr. e. 6–5. században a fémművészet és a megmunkálás magas színvonalú lett. A védőfegyverzet elemeinek – különösen a páncélok – a helyi gyártását leletekkel látja bizonyítottnak. A páncélpikkelyek készítéséhez, sőt a szerző szerint még az alátétöltőzet bőr megmunkálásához is, erős specializálódás kellett. Egyetért más szerzőkkel abban, hogy kifejezetten páncélkészítő műhelyek is voltak, vitatkozni a méretükön lehet.

Černenko kifejti a szakirodalomban általánosan elterjedt véleménytől eltérő következtetését. A sztyepei és erdős sztyepei törzseihez került nehézfegyverzetet ők a lovasoknál alkalmazták! A Kr. e. 6. században kialakult Szkítia és Észak-Kaukázus törzseinél a nehézpáncélos lovasság komplex felszerelése megtalálható (lásd Solocha-fésű). Az azonban még nem tisztázott, mennyire volt általános, vagy csak a kiváltságosok része. A 3. sz. táblázat összehasonlítást ad a védőfegyverzetet tartalmazó lovas temetkezésekről. Ennek nyomán egyet kell érteni a többi kutató (pl. Meljukova, Grakov, Blvatszkij) következtetéseivel – így Černenko –, hogy ez a felszerelés csak a törzsek legfőbb vezetőinek, a „törzsi nemességnek” járt ki. Meljukova azokra a sírokra alapozva, ahol a gazdag védőfegyverzet mellett sok volt a támadófegyver is, a „harci kíséret” réteget is ebbe körbe sorolja.

A jelen munkát tanulmányozó magyar régész kitüntetett figyelmet szentel annak, hogy mennyire tér ki a szerző a Kárpát-medence azonos korú leletanyagára. Először a pikkelypáncélok ismertetésénél az

ártándi leletre és Párducz Mihály 1965-ös publikációjára hivatkozik,¹ mint az első, a páncélok majdnem teljes listáját tartalmazó összefoglalásra. Másodszor a Kuban-sisakokról szóló fejezetben a Kisköszegről, a Nagytétényből, a Hajdúböszörményből, az Endrődről és a Csöngérről származó hallstatt kori sisakok méretét közli – Mozsolics Amália 1955. évi tanulmánya nyomán;² – cáfolva ezzel Mancevics véleményét, hogy ezek a sisakok harang alakúak lennének. A Patay Pál³ által közölt sisakdíszekről kijelenti, hogy csak nagyon távoli párhuzamai a Mancevics teóriájában szereplő diadémnak, tekintve, hogy ezek a magyarországi bronzkor emlékei. Harmadjára a pikkelypáncélok eredetéről értekező részben találkozunk magyar vonatkozással: Harmatta János tanulmányára⁴ történik utalás egy lábjegyzetben, amikor e védőöltözet kelet-európai elterjedéséről van szó. Kicsivel később a Surján 90. sz. sírt, újra az ártándi leletet, a Piski 3. sz. sírt valamint a Tarnabod-Tégladombi hamvasztásos sírt sorolja föl, mint a bronz, ill. vas páncélpikkelyek kevés számú

nyugati előfordulását. (Ráadásul az utóbbi kettőről csak Párducz Mihály szóbeli közlése nyomán van a szerzőnek tudomása.)

A tárgyalt leletanyagot közlő 39 tábla nem egységes, s erre maga a kiadói szerkesztő, Renate Rolle ad magyarázatot. Sok tárgyat, miután az már megsemmisült, csak a régi publikációkból átvett, ritkán erősen sematikus rajzon, többször csak fotón tudtak újra-közölni. Bár ez nem felel meg a PBF normáinak – sem minőségben, sem méretben (néha erős kicsinyítésen estek át) – a teljességre törekedve döntöttek e kompromisszum mellett. A táblák rajzolt ábráiról mindazonáltal nem derül ki, hogy melyik átvett (régii) rajz, s melyik készült e publikációhoz; a táblákon nincsen lépték vagy méretarány-jelölés.

Ugyancsak Renate Rollétól tudjuk meg, a PBF sorozat e legújabb kötete a szerző, E. V. Černenko 70. születésnapjára jelent meg. Kaphat-e régész kutató egy publikációnál szebb ajándékot?

Jegyzetek

- 1 PÁRDU CZ M., Graves from the Scythian Age at Ártánd (County Hajdu-Bihar). Acta ArchHung 17 (1965) 137–231.
- 2 A. MOZSOLICS, Neuere hallstattzeitliche Helmfunde aus Ungarn. Acta ArchHung 5 (1955) 34–54.

- 3 PATAY P., Egy Miniatur bronz diadéma. ArchÉrt 94 (1967) 53–58.
- 4 HARMATTA J., Kimmerek és szkíták. AT 13 (1966) 107–116.

Kisfaludi Júlia

MAGYAR RÉGÉSZET AZ EZREDFORDULÓN. Szerk.: Visy Zs.–Nagy M.–B. Kiss Zs. Magyar Kulturális Örökség Minisztériuma – Teleki László Alapítvány. Budapest 2003, 486 oldal, 564 kép, 22 térkép, időrendi táblázat. (angolul: HUNGARIAN ARCHAEOLOGY AT THE TURN OF THE MILLENIUM. Ed.: Zs. Visy–M. Nagy–. Zs. B. Kiss. Budapest 2003, 496 p., 564 kép, 22 térkép, időrendi táblázat)

Szép kivitelű, tekintélyes terjedelmű kötetet vehet kézbe a magyar régészet legfontosabb eredményei iránt érdeklődő magyar és külföldi olvasó. Joggal mondhatjuk: végre, hiszen mindeddig alig volt a szaktudományunk lényeges kérdéseit röviden, közérthetően áttekintő kiadvány. Csupán László Gyula bevezető régészeti előadásaira épülő, „Vértesszőlőstől Pusztaszerig” c. munkája tűzött maga elé hasonló célokat, bár a szóban forgó könyv igazi előzménye a B. Thomas Edit által szerkesztett, 1956-ban németül,

majd 1957-ben magyarul napvilágot látott „Magyarország régészeti leletei. – Archäologische Funde in Ungarn” c. kötet volt. (Furcsa módon e munkában egyik előzményre sem történik utalás, még a válogatott bibliográfiában sem, ami egyébként is alighanem a könyv leggyengébb része.)

Nem lehet eléggé hangsúlyozni azt az igen örvendetes körülményt sem, hogy e nagyszabású összegzés nem csupán magyarul, hanem angolul is megjelent, tehát hozzáférhetővé válik a magyarul nem beszélő külföldi szakemberek és érdeklődők számára is. (Sajnálatos kis szépséghiba viszont a címben lévő helyesírási hiba: *archaeology* helyett *archeology*.) Különösen lényeges szempont ez a hozzánk hasonló, viszonylag kis népek esetében, akiknek nyelve nem örvend nagy elterjedtségnek. (Talán joggal lehetünk büszkéek például arra, hogy ha másban nem is, ebben megelőztük finn rokonainkat. Nemrég tapasztalhattam Helsinkiben, hogy a Finn Nemzeti Múzeum nagyszerű régészeti kiállítását csak finn vagy svéd nyelvű